

АРХЕОЛОГІЯ

УДК 903.5(477)«637.3»

DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2022/1.27>*Дубяга А.П.*

Донецький національний університет імені Василя Стуса

ОБРЯДОВІСТЬ ПОКЛАДАННЯ НАКОНЕЧНИКІВ СТІЛ У ПОХОВАННЯХ ДОНЕЦЬКО-ДОНСЬКОЇ КАТАКОМБНОЇ КУЛЬТУРИ

У статті розглядаються особливості ритуального покладання наконечників стріл у похованнях Донецько-донської катакомбної культури. Попри доволі тривале вивчення військової справи, у багатьох аспектах залишаються відкритими питання, на які в наукових колах досі не сформовано зваженої точки зору. На основі аналізу поховальних пам'яток Донецько-донської катакомбної культури з'ясовано частоту фіксації стріл. Виявлено можливі комбінації поєднання наконечників стріл з іншими видами зброї в комплекси. Зокрема, найчастіше стріли поєднуються в комплекси з наконечниками списів, що дозволяє розглядати останні як зброю саме ближнього бою. Здійснено кількісний аналіз наповнення стрілами військових поховань. Розгляд наконечників стріл крізь призму наявних типологій дозволив виявити притаманний Донецько-донській катакомбній культурі тип наконечника. Його тотальне переважає над іншими типами дозволяє припускати виокремлення ремісників-зброярів у катакомбному суспільстві за професійною ознакою. Археологічні матеріали свідчать про те, що у випадках обрядового покладання наконечників вони найчастіше локалізуються в районі ніг і грудної клітини небіжчика, повторюючи просторову орієнтацію кістяка. Водночас знахідки наконечників безпосередньо в кістяку свідчать про проникні поранення. Такі поранення є ключовими для вивчення військової справи, адже саме на основі поховань із безпосередніми свідченнями про поранення можна з'ясувати види зброї, яка застосовувалась для військових дій. Наявність наконечників стріл разом із реманентом для їх виготовлення, зокрема відбійниками, ретушерами, жолобчастими абразивами, мають розумітись не як воїнські поховання, а як поховання ремісників-«стрілоділів». Насиченість воїнських поховань супровідним інвентарем зі стрілами свідчить про непересічний статус вояків у катакомбному суспільстві.

Ключові слова: бронзова доба, Донецько-донська катакомбна культура, військова справа, зброя, наконечники стріл, ритуальне покладання вістер стріл, військові поховання.

Постановка проблеми. Безперечно, головним джерелом інформації про катакомбну культуру є поховання. Поселення кочовиків є менш інформативними через незначний культурний шар, тому матеріали, як правило, є фрагментарними і не дозволяють контекстуально проаналізувати знахідки. Також слід акцентувати на недостатньому рівні досліджень поселень, що зумовлено вищенаведеним. Попри те, що поховання є доволі специфічним джерелом, вони дають змогу вивчати релігійні та світоглядні уявлення суспільства, соціальну структуру, особливості господарства, а також такий компонент існування соціуму, як військова справа. Саме рівень розвитку останнього не має зваженої позиції в наукових колах і потребує подальшого вивчення й аналізу. Наконечники

стріл є найпоширенішим військовим реманентом у похованнях катакомбної культури, проте питання обрядовості покладання наконечників досі не можна вважати вичерпаним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання військової справи прадавніх суспільств активно вивчається від початку новобудовних експедицій [9, с. 155–156], які дозволили накопичити значну джерельну базу. Накопичення археологічних матеріалів створило базис для переходу від публікацій окремих поховальних комплексів до аналізу окремих категорій знахідок, серед яких чільне місце посідала зброя, зокрема елементи сагайдачного набору. У розв'язанні проблематики майже всіх сфер буття катакомбної культури провідну роль відіграв С.Н. Братченко. Його польові

дослідження Ливенцівської фортеці й узагальнення археологічних матеріалів дозволили розпочати аналіз рівня розвитку військової справи середньобронзової доби [1; 2]. Велике значення для розуміння особливостей існування та розвитку військової справи, зокрема, має монографія дослідника, у якій він узагальнив й інтерпретував значний масив археологічного матеріалу [4]. Безпосередньо проблематиці сагайдачних наборів присвячено статтю автора, де дослідник обґрунтовує існування за часів бронзи складного лука та вводить до наукового обігу значний масив інформації щодо окремих елементів сагайдачного набору [3]. Вивченню особливостей виробництва елементу озброєння, який розглядається, та положенню в суспільстві «стрілоділів» присвячено доробок С.М. Санжарова [10].

Найбільший сплеск досліджень безпосередньо військової справи розпочався у постновобудовний час. Цей етап вивчення військової справи скотарів середньобронзової доби, який можна назвати аналітико-синтетичним, характеризується появою значної кількості узагальнень та соціальних реконструкцій. Початок аналітико-синтетичного етапу покладено в 90-ті роки минулого століття. Він триває і досі. Імпульсом для його початку та розвитку слугували накопичені джерельні матеріали 70–80-х років ХХ століття, які потребували узагальнення, всебічного аналізу й осмислення. С.Н. Братченко у монографічній публікації класифікує наконечники стріл, що має вагоме значення для просторової та хронологічної атрибуції цього компонента поховального реманенту [5, с. 264–269]. Також класифікацію наконечників запропоновано С.М. Разумовим [15, с. 69–73]. Зазначимо, що наявні класифікації багато в чому тотожні, адже в їх основу покладено майже однакові елементи, як-от метричні характеристики та форма наконечника. З'являється монографія В.І. Клочка, безпосередньо присвячена військовій справі прадавніх суспільств. Зокрема, зазначимо, що в цій роботі на основі аналізу саме наконечників стріл, знайдених у похованнях із пораненнями, здійснено спробу виявити характер збройних конфліктів доби середньої бронзи [6, с. 70–71]. Також військовій справі катакомбної спільноти присвячено статтю В.І. Клочка та С.Ж. Пустовалова, де запропоновано модель організації війська катакомбників [7, с. 136–137]. Не маючи на меті всебічно проаналізувати останню публікацію, необхідно зазначити, що запропоновані елементи реконструкції війська та військової справи не витримують перевірки на рівні джерельної бази.

Це ще раз підкреслює актуальність досліджень військової справи. Необхідно вказати на доробок В.Я. Стьоганцевої, роботи якої безпосередньо присвячено збройному комплексу катакомбної спільноти [12; 13]. Для розуміння культурно-хронологічної атрибуції наконечників стріл важливим є спостереження Р.О. Литвиненка, який довів морфологічну спорідненість наконечників стріл для спільнот майже всієї бронзової доби України [8, с. 315]. На рівні монографії С.М. Санжаровим узагальнено виробничий процес виготовлення стріл [11].

Отже, протягом півстоліття відбулось значне накопичення джерельної бази, а також з'явилися перші дослідження саме військової справи. Проте багато аспектів у цій тематиці залишаються дискусійними, а спроби реконструкцій призводять не до завершеності, а до нових пошуків.

Постановка завдання. Мета статті – проаналізувати ритуальні особливості покладання наконечників стріл у похованнях Донецько-донської катакомбної культури, виявити стійкі закономірності розміщення у воїнських похованнях.

Виклад основного матеріалу дослідження. Критеріями виокремлення воїнських поховань нині є наявність поховального реманенту, який можна інтерпретувати як зброю. У наукових колах відсутній консолідований підхід до розуміння окремих елементів поховального інвентарю, але більш-менш сталим підходом є уналежнення до категорії зброї сагайдачних наборів (лук і стріли), сокир, сокир-молотів та списів / дротиків. Залишається не зовсім визначеним призначення таких елементів, як булави та ножі. Не маючи на меті аналізувати особливості збройного комплексу, обмежимося аналізом визначених зразків зброї. Аналіз 1559 поховань, які (за номенклатурою С.Н. Братченка) доцільно назвати похованнями Донецько-донської катакомбної культури, засвідчив, що зброя фіксується у 4,9% поховань, стріли – у 35 похованнях, що становить 2,24%. Цей показник можна вважати високим, адже сокири-молоти фіксуються у 1,86% поховань, наконечники списів – у 1,09%. Отже, стріли є найпоширенішою зброєю катакомбної спільноти. Так, майже половина поховань (45,4%), що містять зброю, мають у поховальному наборі наконечники стріл.

Стріли в похованнях фіксуються як окремим, цілком самостійним видом озброєння, так і в комплексах з іншими видами зброї. Найчастіше стріли фіксуються в похованнях як єдиний зразок озброєння. Таких поховань є 20 (с. Сватове Луганської області, с. Кременівка Донецької області,

с. Зимогір'я Луганської області, с. Войтове Луганської області, с. Новоандріївка Донецької області, с. Кондратіївка Донецької області, м. Бахмут Донецької області, м. Вугледар Донецької області, с. Богородичне Донецької області, с. Невське Луганської області, с. Осипенко Ростовської області, м. Ростов Ростовської області, х. Єриковський Ростовської області, с. Благівка Луганської області, с. Благівка Луганської області, м. Маріуполь Донецької області, м. Бахмут Донецької області, м. Олександрівка Луганської області, м. Ростов Ростовської області, х. Єриковський Ростовської області). Усього ці поховання містять 83 наконечники. Середнє наповнення поховань наконечниками становить 4,55 стріли на одне поховання.

Ураховуючи те, що як соціальний маркер використовують насиченість інвентарем, зокрема керамічним посудом, поховання, які містять наконечники стріл, можна вважати непересічними. Ця обставина підтверджується середнім показником наповненості керамічним посудом, що становить 0,83 посудини на небіжчика, тоді як середній показник у виборці становить 0,69 посудини на небіжчика. Ця обставина може слугувати підтвердженням припущення, наведеного С.Н. Братченком, який запропонував розглядати самі сагайдачні набори в похованнях як маркери високого соціального стану.

Комплекси зброї, де наконечники стріл сполучаються з іншими елементами озброєння, зафіксовано в 15 похованнях (с. Миколаївка Луганської області, с. Сватове Луганської області, с. Желобок Луганської області, м. Маріуполь Донецької області, м. Миколаївка Донецької області, с. Новоалексіївка Донецької області, с. Кондратіївка Донецької області 1/9, м. Бахмут Донецької області, х. Хрящевський Ростовської області, с. Новомикільське Луганської області, с. Новомиколаївка Донецької області, с. Куйбишево Донецької області),

що містили 66 наконечників стріл. У комплексах стріли поєднуються з усіма видами зброї. Цілком логічним виглядає розміщення стріл разом із луками, що утворювало б повний сагайдачний набір, проте з луками стріли трапляються лише в трьох випадках. Луки у виборці фіксуються лише в 11 похованнях, що більше ніж утричі менше, ніж наконечники. Однак ця обставина може мати пояснення в площині цінності, навіть сакральної, окремих предметів. Як такий предмет розглядається і лук. Зокрема, можна провести аналогії зі скіфським суспільством, де лук передавався в спадок [14, с. 8–9; 3, с. 71]. Саме тому знахідки луків є нечастими, чим і зумовлена невелика кількість їх сполук із наконечниками стріл. Проте з іншим поховальним реліквієм наконечники стріл комбінуються частіше. Наприклад, із сокирами-молотами сполука вістер стріл фіксується в чотирьох випадках, зі списом – у семи. Отже, модальною сполукою наконечників стріл у поховальних комплексах зі зброєю є поєднання зі списом, а також зброєю, яка могла використовуватись дистанційно. Але поєднувати в одного воїна два зразки однотипної зброї не зовсім логічно, тому доцільно розглядати списи як зброю ближнього бою, а не як металюну. Це ще раз підкреслює необхідність інтерпретації цих наконечників саме як наконечників списів, а не дротиків.

Типологічний аналіз наконечників стріл свідчить про тотальне переважання типу А-І-2 (за С.М. Разумовим) / П-Е-3 (за С.Н. Братченком). На цей тип наконечників доводиться понад половина всіх вістер (рис. 1). Інші типи наконечників представлено поодинокими зразками. Це свідчить про наявність у катакомбному суспільстві професійних зброярів, зокрема «стрілоділів». Адже в разі самостійного забезпечення себе зброєю рядовими общинниками варіативний ряд наконечників був би набагато більшим, а всі типи наконечників були б поширені рівномірно.

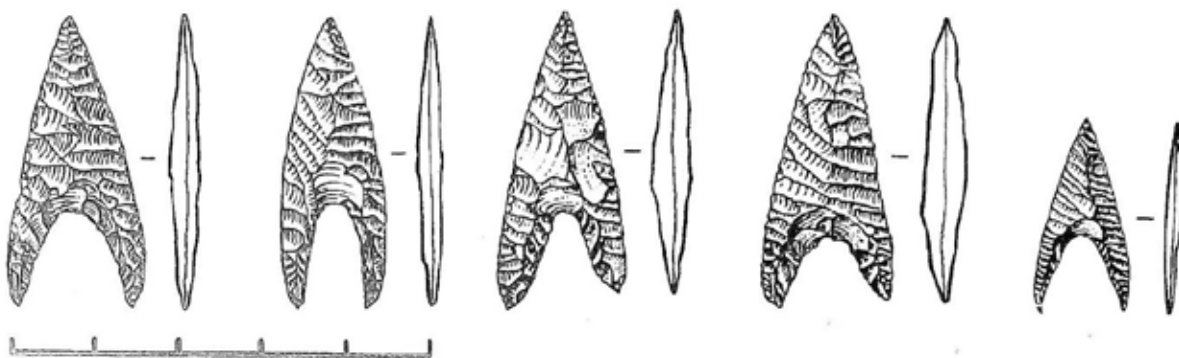

Рис. 1. Наконечники стріл типу А-І-2 (за С.М. Разумовим) / П-Е-3 (за С.Н. Братченком)

Ритуальне покладання наконечників мало досить широкий варіативний ряд. У таблиці 1 представлено розподіл наконечників стріл за локалізацією в похованні щодо кістяка.

Таблиця 1
Локалізація наконечників стріл у похованнях
Донецько-донської катакомбної культури

Локалізація наконечника	Біля ніг	Біля газових кісток	Біля грудей	Біля голови	У кістяку (ознаки поранення)
Кількість поховань	12	3	10	6	4

Як видно з наведеної таблиці, наконечники стріл найчастіше локалізовані біля ніг і в області грудної клітини. Треба окремо наголосити, що траплялися випадки, коли наконечники знайдено безпосередньо в кістяку (ознака поранення), в одному похованні стріла стирчала у хребті з внутрішнього боку, ще у двох випадках наконечники мали ознаки розколювання. Отже, ритуальне покладання наконечників стріл у воїнських похованнях передбачало їх розміщення саме біля кістяка, а не на ньому.

Аналіз локалізації наконечників стріл також дозволив виявити тенденції до орієнтації кістяків і наконечників стріл (рис. 2).

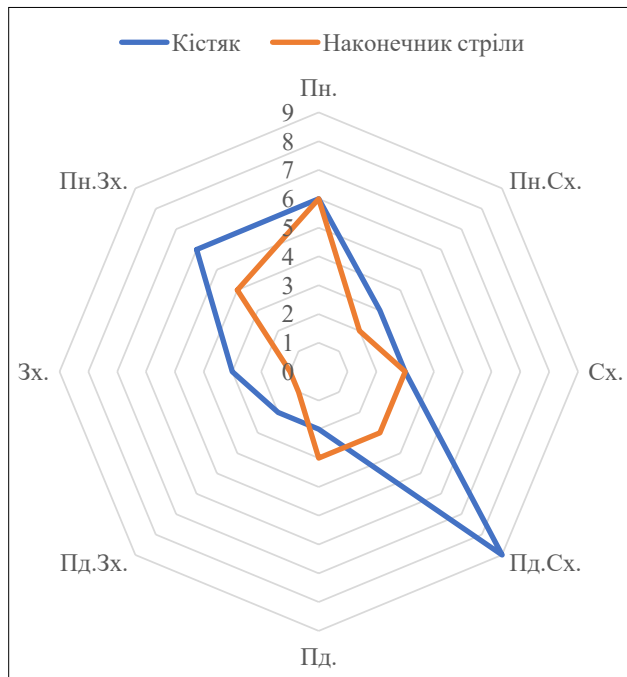

Рис. 2. Орієнтація кістяків і наконечників стріл у похованнях Донецько-донської катакомбної культури

Малюнок 2 свідчить про те, що орієнтація наконечників відображає орієнтацію кістяка або хоча б витримується така тенденція. Цей аспект також є безперечним свідченням ритуальної обрядовості воїнських поховань, семіотичне значення якої потребує окремого розв'язання. Звичайно, трапляються випадки, коли наконечники розміщено щодо кістяка в орієнтації «антитеза», проте таке розміщення є нетиповим. Також привертає увагу поховання, де наконечники стріл розміщено вертикально. Безперечно, таке розташування поховального реманенту також мало семіотичне значення.

Висновки. Наконечники стріл є найпоширенішим поховальним реманентом, який інтерпретується як зброя. Воїнські поховання з наконечниками стріл є непересічними за супровідним інвентарем, що свідчить про високий соціальний статус людини в суспільстві. З іншого боку, саме наявність наконечників стріл у похованні розглядалися С.Н. Братченком як соціальний маркер. Наконечники стріл у похованнях фіксуються і як єдиний зразок зброї, і в комплексі з іншими видами озброєння. Найбільш поширеним типом комплексу з наконечниками стріл є сполучення з наконечниками списів. Різноманітність комплексів зі зброєю свідчить про відсутність диференціації воїнів за видом озброєння (як ближнього, так і дистанційного бою).

Метрично-морфологічний аналіз наконечників дозволив визначити типовий для Донецько-донської катакомбної культури наконечник стріли. Значне переважання єдиного типу наконечника може бути свідченням виокремлення професійних зброярів-«стрілоробів». Маркерами поховань професійних ремісників, зокрема «стрілоробів», є наявність жолобчастих абразивів, ретушерів та мушлі. Насиченість поховальним реманентом таких поховань свідчить про їх високий статус у катакомбному суспільстві. З іншого боку, поширений наконечник типу А-І-2 можна вважати бойовим, адже він має спеціальні вусики, які ускладнюють витягання стріли із жертви, а такі особливості не потрібні під час полювання. Це також свідчить про важливість військової справи за часів середньої бронзи. Ритуальне покладання наконечників стріл у воїнське поховання передбачало розміщення наконечника біля небіжчика. Знахідки стріл у кістяку мають ознаки проникного поранення, а саме розколювання наконечника. У трьох випадках відкололося вістря, в одному – «вусики». Про цю особливість наконечників із кременю наголошував С.Н. Братченко,

який зазначав, що наконечники з кременю після розколювання наносили і «осколкові» поранення. Отже, у разі знаходження наконечника не біля кістяка такі знахідки доцільно тлумачити саме як поранення (навіть за відсутності прямих доказів поранення). Також виявлено чіткі тенденції до орієнтації наконечників, які відтворюють орієнтацію кістяка. Цей аспект ритуального дійства потребує додаткових досліджень із залученням етнографічних і фольклорних джерел.

Список літератури:

1. Братченко С.Н. Исследования Ливенцовской крепости. *АИУ 1965–1966 гг.* 1967. № 1. С. 93–98.
2. Братченко С.Н. Ливенцовская крепость времени средней бронзы. *Тезисы докладов Всесоюзной археологической конференции. Секция «Неолит и бронзовый век».* Москва, 1966. С. 9–10.
3. Братченко С.Н. Лук і стріли доби енеоліту – бронзи Півдня Східної Європи. *Археологія.* 1989. № 4. С. 70–82.
4. Братченко С.Н. Нижнее Подонье в эпоху средней бронзы (Периодизация и хронология памятников). Киев, 1976. 254 с.
5. Братченко С.Н. Левенцовская крепость. Памятник культуры бронзового века. *Матеріали та дослідження з археології Східної України* : Збірник наукових праць. Луганськ, 2006. С. 32–305.
6. Клочко В.І. Озброєння та військова справа давнього населення України (5000–900 рр. до Р.Х.). Київ, 1996. 337 с.
7. Клочко В.І., Пустовалов С.Ж. До реконструкції озброєння та військової справи катакомбного суспільства північного Причорномор'я. Праці центру пам'яткознавства. Київ, 1992. С. 118–141.
8. Литвиненко Р.А. Война в посткатакомбном мире. *Stratum plus.* 2019. № 2. С. 313–334.
9. Литвиненко Р.О. Новобудовна археологія в Донбасі: етапи, дослідники, досягнення. *Археологія і давня історія України* : Зб. наук. пр. Київ, 2012. № 9. С. 155–159.
10. Санжаров С.Н. О некоторых аспектах изучения катакомбных производственных наборов «стрелочников». *Древнее производство, ремесло и торговля по археологическим данным* : тез. докл. IV конф. молодых ученых ИА АН СССР. Москва, 1988. С. 25–27.
11. Санжаров С.Н. Стрелочные наборы инструментов и сырья из катакомбных погребений Украины. Луганск, 2008. 84 с.
12. Стёганцева В.Я. Военное дело в эпоху ранней и средней бронзы на юге Восточной Европы. Военная археология. *Оружие и военное дело в исторической и социальной перспективе* : матер. междунар. конф. Санкт-Петербург, 1998. С. 52–57.
13. Стёганцева В.Я. Оружие дальнего боя ранней и средней бронзы в степной части Восточной Европы. *Снаряжение кочевников Евразии.* Барнаул, 2005. С. 28–33.
14. Черненко Е.В. Скифские лучники. Киев, 1981. 168 с.
15. Razumov S. M. 2011. Flint artefacts of Northern Pontic populations of the Early and Middle Bronze Age : 3200–1600 BC. *Baltic-Pontic Studies* 16. Poznań.

Dubiaha A.P. RITUAL OF LAYING THE ARROWS OF THE ARROWS IN THE BURIALS OF THE DONETSK-DON CATACOMB CULTURE

The article considers the peculiarities of ritual laying of arrowheads in the burials of the Donetsk-Don catacomb culture. Despite the rather long study of military affairs, in many respects there are still open questions on which scientific circles have not yet formed a balanced point of view. Based on the analysis of the burial monuments of the Donetsk-Don catacomb culture, the frequency of fixing arrows was determined. Possible combinations of combination of arrowheads with other types of weapons in complexes are revealed. In particular, arrows are often combined in complexes with spearheads, which allows us to consider the latter as a weapon of close combat. Quantitative analysis of the filling of military burials with arrows was carried out. Examination of arrowheads through the prism of existing typologies revealed the type of tip inherent in the Donetsk-Don catacomb culture. Its total predominance over other types suggests the separation of artisan gunsmiths in the catacomb society on a professional basis. Archaeological evidence suggests that in cases of ritual laying of the tips, they are often localized in the legs and chest of the deceased and in the vast majority repeat the spatial orientation of the skeleton. At the same time, the findings of the tips directly in the skeleton indicate penetrating injuries. Such wounds are key to the study of military affairs, because it is on the basis of burials with direct evidence of wounds that it becomes possible to identify the types of weapons used in hostilities. The presence of arrowheads together with equipment for their manufacture, in particular bumpers, retouchers, grooved abrasives, should be understood not as military burials, but as burials of "arrowmaking" artisans. The saturation of military burials with accompanying equipment with arrows testifies to the extraordinary status of soldiers in a catacomb society.

Key words: Bronze Age, Donetsk-Don catacomb culture, military affairs, weapons, arrowheads, ritual laying of arrowheads, military burials.